

ОГЛАВЛЕНИЕ

У ГОРОДКУ	3
ПІДСЛУХАВ	14
У БАТУРИН	20
ОСТАННЯ НІЧ	24
ПРОЩАННЯ	32
ВИЇЗД	40
ЗА ДЕСНУ	43
ВІДЧИНІТЬ ВОРОТА!	48
ПЕРША ЖЕРТВА	58
ЧЕРЕЗ ДЕСНУ	60
ЦАРСЬКИЙ ПРИКАЗ	69
ПІД ДЗВІНИЦЕЮ	73
У ПОГРІБКАХ	80
НА ЧУЖИХ ВИСЛУГАХ	89
ПО ОБОХ БОКАХ СЕЙМУ	102
РИЮТЬ...	111
ГРЕЦЬ	117
ЧЕРВОНИЙ КОГУТ	128
ТАЙНИКАМИ	140
БАТУРИН ГОРИТЬ	144
ГРАНАТА	153
ГУРАГАН	174
ПОЛІТАВ СНІГ	186
ЗНАЙШЛИ	192
СКОРІН	200
ЧЕРВОНІ ПАНЧОХИ	205
НА СУД!	208
ТАЇНСТВО	237
ГЕТЬМАНОВІ СКАРБИ	247
«САВСЬКА ЦАРИЦЯ МАГДАЛИНА»	253
ДИВУВАВСЯ СЕЙМ	260
ГАРМАТИ	269
УКРАЇНСЬКА ДУШЕ!	276
У ДОБРИХ ЛЮДЕЙ	280
СУСІДИ	290
ЛИЦАР У БЛИСКУЧІЙ ЗБРУІ	297
...БО НЕ ЗНАЮТЬ, ЩО ТВОРЯТЬ	311
СОЮЗНИКИ	321
КОРОЛЬ І ГЕТЬМАН	329

У ГОРОДКУ

Відколи виявилось, що Карло прямує не через Смоленськ на Москву, а через Стародуб і Новгород-Сіверський на Україну, москалі стали посуватися в напрямі Десни.

Шведські й московські війська надвигалися на себе, як дві хмари.

Цар Петро, відсвяткувавши в Смоленську перемогу над Левенгауптом, поспішав до своєї армії, котрою проводив Шереметєв.

По дорозі виганяв народ із сіл та хуторів в городи до робіт коло укріплень, казав палити села та жорстоко карав людей, котрі не вгодили йому, не дали в час і в достаточній кількості підвод і харчів, не несли радо всяких других воєнних тягарів або слухно чи неслухно стягнули на себе підзор нелояльності.

Куди проїхав цар, курилися згарища і, як верстові стовпи, знімалися шибениці, на яких хиталися посинілі трупи. Цареві скрізь ввижався бунт, підступ і зрада і, щоб у зароді знівечити їх, він ширив перед собою страх.

Страшний-бо цар во гніві своїм!

Світліший князь Меншиков стояв зі своєю кавалерією над рікою Снов, дожидаючи Карла, щоб нападати на його тили і спиняти переправу шведської армії через Десну.

Він чекав на охочекомонні та на другі кінні козацькі полки, не почувуючи себе доволі сильним для такого важкого завдання, як зустріч з Карлом XII.

Знаючи великий воєнний досвід гетьмана Мазепи, наглив і закликав його до себе, бо мав і те також на гадці, що на всякий спосіб краще, щоб гетьман був біля нього, ніж десь там за Десною.

Меншиков стояв кватирою в Городку, містечку на ріці Снові. Московські офіцери запаслись грішми, напیتками й гарними жінками, грали в кості і в карти та возилися з молодицями, поперебираними в розкішні вбрання, зрабовані на постоях у великопанських дворах і замках.

— Їй-Богу, вмерти зі сміху можна, як тая дівка шлеп за собою волочить! — гукав товстий ротмістр.

— Гляньте, люди, на бюст у нашої Явдохи. Помилуйте, таж це гори, а не що! — кричав його товариш.

Жінота, вирвана з нормального життя, перейшовши всі етапи воєнної деморалізації і попавши в одаліски офіцерських гаремів, затрачувала сором і під впливом надмірно вживаного алкоголю попадала в вакхічний настрій.

— Наплювать на Карла, до чорта з його довгоногими шведами, хай здраствують наші красавиці, хай живе любов! — лунало раз у раз. У відповідь почувався жіночий виск, писк, регіт і шльох, все перемішане в безтямний гармидер тонів, в хаос рухів, наглих, пристрасних, диких, від яких людині нормального життя крутиться в голові і робиться млісно на серці, а які серед війни стають нічим більше, як лиш звичайним, так любим вояцькому серцю інтермеццом.

Десь і музики взялися, і в Богом і людьми забутому Городку над річкою Снов почалася Вальпургієва ніч.

Коли Войнаровський доїздив до Городка, привітав його цей пекельний гул, який буває тільки там, де багато війська, та ще кінниці.

Здалеку видно було безліч усяких огнів і світил, від яких аж луна била. ніби Городок горів. Трохи згодом почулося іржання коней, тривожне й жалісне, ніби турбувалися війною і жалували за жолубами своїх рідних стаян. Підїхавши ще ближче, Войнаровський почув цей для всякого табору так характеристичний шум і гам, в котрім криється передсмак битви, бажання побіди і страх перед погромом. Як людина військова, бувала в походах, почув прискішений удар свого серця, пригадалися недавні воєнні переживання і пригоди, котрі всякий раз згадував так радо, коли вони з теперішності перейдуть в минуле. Пригадалися турботи й небезпеки, тривожні питання «що робити, щоб видістатися з халепи?» і те задовілля до нічого в світі не подібне, коли небезпека скінчиться і ти з товаришами на постою розговорюєш про неї.

Але весь цей настрій псувала гетьманському небожеві свідомість важкого завдання, якого він піднявся.

Їхав, щоб виправдати гетьмана, відвести від нього всі підзори і вивести світлішого в поле. Але разом із цим ставав закладником у руках Меншикова, і коли б не вспів від'їхати від нього, заки відомим стане перехід Мазепи на бік шведів, на нього в першу чергу впаде гнів і помста неблаганного царя. Передумував ціле те важке й важне діло. Бачив небезпеку, котра котилася, як лавина, рухом прискореним і нестримним. Відчував критичне положення гетьмана, котрому досить зробити один схиблений крок, щоб скотитися в пропасть. Гетьман людина хитра, умна, бувала, але ж і діло скрутне. Чи вспіє він у слушний час дати щонайпотрібніші розпорядки і перейти на другий бік? Коло нього москалі і навіть у Батурині стоять московські драгуни. Чи пустять вони його? І невже ж можна довіряти такому розстризі, котрий за гроші готов зробити все, невже ж можна знати, що сталося з Бистрицьким? Може, він уже попав у руки царських людей, може, цар має вже (безе) мнівні докази гетьманської зради, може, вже й пороблено всі кроки, щоб не допустити до неї? Хто знає, чи він, Войнаровський, не їде до Городка, як до своєї тюрми. Приїде, а Меншиков аж у руки сплесне: «Маю тебе!» Гетьманський небіж не дивився чорно на світ, але ж годі йому було, наближаючися тепер до квартири князя Меншикова, дивитися на світ рожево. Мусив сказати собі, що попав у дуже небезпечну гру, у котрій вигляди на виграння зникаюче малі, а небезпека програної дуже й дуже велика. Роздумував над тим, як йому виправдуватися, яких аргументів уживати, щоб зменшити вину. Числився з найгіршим, бо було б спражнім чудом Божим, коли б усе те добре скінчилося.

З такими думками в'їздив Андрій Войнаровський у квартиру князя Меншикова. Їхав гетьманським поводом, перед ним сторожа, за ним вози з прислугою і дарунками для Меншикова і для царя.

Припізнившись, рад був заночувати в заїзді або у якогось хуторянина під містом, але забагато мав з собою лю-

дей, возів і коней, щоб можна це було зробити незаметно для московських варт, котрі стояли по всіх мостах і роздорожжях, задержуючих всякого проїжджого й прохожого, бо у всякій людині вбачали москалі шведських шпигів і Кардових агітаторів, котрі волочилися по краю з його прокламаціями.

Бідний цей край і безталанний народ, котрому доводиться переживати таку війну!

Войнаровський, хоч і виріс в атмосфері пансько-шляхоцькій, щиро полюбив Україну, бажаючи їй кращої будучності і турбуючись її теперішньою незavidною долею. Він так перейнявся ідеями й думками свого знаменитого дядька, що за їх здійснення готовий був до всякої жертви.

Що б там не сталося, поїде до Меншикова, вважатиме на кожне слово, скільки хитрості в ньому, прикличе на поміч, зробить усе, щоб рятувати справу. Їдьмо!

Світліший князь Меншиков якраз підносив до своїх рожевих уст тую з черги чарку, після котрої починало йому куритися з чуба, коли почув доклад про приїзд гетьманської карети.

«Пс-ст!» — і забава ущухла. Тих, що перейшли поза межі тверезої приличності, виведено зі світлиці, жінки подались до бічної кімнати, від котрої зачинено двері, світліший вибіг на рундук. Був певний, що гетьман після його останнього листа поспішив до нього.

Побачив замість гетьмана його небожа Войнаровського, здивувався, але свого невдоволення не виявив, навпаки — привітав гостя дуже ввічливо, бо нічого так не боявся світліший, як закиду, що не вміє поводитися «з людьми».

— З якими ж добрими новинами приносить вашу милість Господь? — спитав.

— Нічого доброго вашій світлості не привожу, — відповів Войнаровський, — крім приязного поздоровлення від мого дядька, котрий впевняє вашу світлість в своїм великім до вас поважанню і в своїй непохитній вірності його величеству цареві.

— Спасибі, спасибі! Що ж він, Іван Степанович? Видужав? Скоро побачимо його?

— Про видужання й бесіди бути не може. Мій дядько вже на божій дорозі. Не знаю, чи, вернувши з Городка, застану його між живими. Коли б не це, не висилав би мене Іван Степанович до вашої світлості, лиш потрудився б сам. Дуже він собі до серця бере, що не може ставитися на приказ його величства і що Господь не дозволяє йому прикласти своєї руки до побіди над нашим спільним, так дуже небезпечним ворогом.

Войнаровський говорив скоро, не надумуючися над тим, що говорить. Він почував у собі вроджену нехіть до брехні й облуди, але виправдувався перед самим собою тим, що ціль освячує способи і що кожда дорога добра, котра до доброго веде.

— Жаль доброго Івана Степановича, — відповів Меншиков, — така умна. така образована людина. Дуже нам його тут треба, дуже. «Ой, дуже», — погадав собі Войнаровський. Невже ж він дійсно так небезпечно хорий? Чи нема ліку на його недугу? Може, гетьманові хірурги не досить свідомі своєї штуки?

— Іван Степанович, як вашій світлості відомо, здавна терпить на подагричні й хірагричні болі, а тепер ці терпіння спричинюють ще й епілептичні припадки, котрі винищують його останні сили. Дядько від десятиох днів уже й спати не може, змарнів, обезсилився, ні радості ніякої, ні цікавості до життя не проявляє, нетерпеливо на митрополита жде, щоб поєднатися з Богом.

— Не тратьмо надії. Може, милосердний Бог дозволить йому оглядати нашу побіду. Будемо сподіватися, а тепер, будь ласка, не погордіть нашим хлібом-сіллю.

Меншиков провадив гостя туди, де забавлялися його вищі офіцери.

— Живий живе гадає, — виправдувався, ідучи. — Особливо ми, нащадки Ареса й Бельони. Не відаючи завтрашнього, нинішнім сп'янюємо себе.

Войнаровського обдало сопухом поту, горілки, тютону і юхту. Воздух був густий, він мало не впав, а наку-

рено так, що годі було людей в диму пізнати. Торчали вифіксовані вуса, тряслися розкуйовдані перуки, блищали білки п'яних очей.

Московські офіцери хотіли показати себе перед гетьманським небожем «політичне», знайомилися з ним, щурали ногами, побренькували острогами, один наперед другого впевняли його в своїй радості по причині приїзду такого шановного гостя. Їх руки були непевні, слова невідповідні, світлиця нагадувала розгойданий на хвилях корабель. Войнаровський силував себе, щоб сяк-так достроїтися до оточення, не плюнути на нього й не спаситися бігством.

Меншиков посадив дорогого гостя біля себе, накладав страву на його тарілку, наливав горілки й вина, а сусіди з боків і з насупроти забавляли його новими вояцькими дотепами й анекдотами, від котрих в'янули уха. Кождий кінчився крішко сороміцькою лайкою від мами аж до Бога.

Сам Меншиков говорив мало. Він ще не перейшов був тієї лінії, поза котрою починається «наплевать», — тримався, пам'ятаючи, що з гостини гетьманового небожа прийдеться дати цареві звіт. Його гарне обличчя з легкою іронією і погордою гляділо на п'яних офіцерів. Невеличкий, дрібний, хоч дуже правильно збудований, виглядав дивно поміж здоровенними, простакуватими посталями своїх підчищених.

— Жінки! — говорив підстаркуватий одноокий полковник, — жінки! — і мляскав язиком. — Одинока веселість і осолода нашого гіркого, вояцького життя.

— Жінки — дрянь! — рішав його товариш. — Грязнії тряпки, от що!

— Молодий — дурний, — обстоював перший.

— Явдошка дрянь? По морді тебе, йолопа вісімнадцятого, богохульника гаспидського. Явдошка! А вийди до нас. Не бійся. Гетьманів небіж не вкусить тебе! Він делікатний пан, розуміється на гарних жінках. Виходи, сволоч якась!

Меншиков підсміхався. Знав, що Войнаровському відомі такі сцени. Одноокий полковник не втерпів. Виволік

Явдошку, здорову, гарну молодицю, рум'яну від вина і поцілуїв п'яних старшин, свідому своєї вроди й привабливості. Вбрана була в кружева й роброни, блестіла перлами й перстнями.

— Євдокія Івановна, — рекомендував полковник Войнаровському засоромлену молодицю. — Що я кажу, не Івановна, а — як твоє отчество, Явдошка?

— Гаврилівна, — відповіла і кокетерно ліве лице рукою прислонила.

— Євдокія Гаврилівна, честь маю відрекомендувати, прошу милувати її, жінчина первостепенних чеснот. Одно те, як гуляє. Фу, чорт, як вона тобі гуляє! Пропадай, пропадай, лицарське серце! Ноги які, а бюст. Гляньте на її бюст!

Явдошка боронилася.

— Не хочу, не покажу, гетьте-бо. От вигадують яке. Бога ви гнівите.

— Явдошка, — наживував пальцем товстелезний генерал, — старайся, Явдошка. Наш брат вище себе не скочить, а ваша сестра буває і на пристіл стрибне. Старайся, Явдошка, сволоч якась, не вдавай монашки, гетеро!

Меншиков вважав відповідним сказати своє. Махнув рукою.

— Не компромітуйте приличної жінчини. Лишіть! Офіцери підняли сміх.

— Генерал каже, що наш брат вище себе не скочить. А що ж тоді я?

Натяк на незвичайне вивищення царського любимця, зроблений ним самим, та ще тепер, здивував усіх. Меншиков нерадо признавався до того, чим він колись-то був.

— Другого Меншикова не буде, — відповів товстий генерал.

— Одно сонце на небі, один світліший на землі, — додавав одноокий полковник, а якийсь добре вже таки підпитий офіцер кляк перед світлішим і почав правити акафіст: — Ізбранний воє-во-о-до.

— Пашол проч, сволоч, — перервав йому Меншиков і відтрутив від себе.

Між тим атака на Явдошку продовжалася. Молодиця привикла була до того, не соромилася москалів. Але побачивши чужого, іншого типу чоловіка, тверезого, з турботою на інтелігентному обличчі, отямилася і зрозуміла своє соромне становище. Останки невбитого почуття людської гідності збунтувалися в ній. Блиснула палкими чорними очима, роздула ніздря й рухом несподівано скорим і сильним відтрутила напасників від себе. Покотилися, як грушки, встали, пробували знов дістати її в свої руки, але вона, як ланя, стрибала з кута в кут, розхристана, рум'яна, з високо хвилюючими грудьми, гарна, але страшна. Доскочивши дверей, оперлася плечима, підняла голову вгору, а руками стала зривати з себе вбрання, перли, оздобу. Кидала їх здивованим офіцерам в очі.

— Ось твоє намисто, ось заушниці, на маєш, подавись ними. Не хочу награбованого добра, палить мене. Проч з ним, проч!

Чиясь рука обіймала її за стан.

— Пускай, бо вкушті — сичала, іскри сипалися з очей. Хтось рачки підлазив до неї, — побачила впору, плечима відчинила двері і, переступаючи назадгузь поріг, кричала: — Бодай би вас перша куля не минула, за мою кривду і сором, бодай би ви подохли!

Затріснула двері й підперла їх з другого боку. Добувалися. Хотіли виважувати, але Меншиков не дав:

— Довольно! Бачите, істерика сталася-з бабою.

— Фу, чорт! — нарікав одноокий полковник, — геть поцарапала руку.

Товстопузий генерал обтирав обрусом лице.

— Посуду стягнеш зі стола, — гукнув на нього Меншиков. — Що робиш?

— Плюнула мені в лице.

— Добре тобі. Не треба було перетягати струни. Луснула. Хтось хотів іти.

— Куди?

— Щоб не втікла.

— Лишіть. Як хоче, хай іде. Досить назнущалися над людиною.

— Людина? — сволоч жіночая.

— Хто з ким пристане, такий сам стане, — відповів Меншиков. Був лихий на своїх генералів, що не пописалися перед Войнаровським. Щоб затерти погане вражіння, почав:

— Довольно! Не пора на грища. Щоб ви мені тут більше баб не приводили. Каратиму. Від завтра, по вечері година розмови і — спати. Кожної днини може появитися ворог, ситуація поважна.

Войнаровського ніби хтось із землі на якусь другу планету заніс. Все те було таке далеке від думок і почувань, котрими він проймався, від турбот, котрі бентежили його. Одному був рад, а саме — що Меншиков не знає ще правди. Може, Бистрицькому вдалося щасливо дійти до шведів, може, він щасливо й вернеться від них. Може, може?..

Як усякий чоловік, так і він хапався кожної стебелинки, щоб рятуватися з розбурханого моря тривоги. Але як хвиля, відпливши від берега, за часок знову вдаряє в нього, так по хвилині такого злудливого спокою новий прибіт усяких тривожних питань виводив його з рівноваги. Сидів, як на шпильках. Ось відчиняться двері, й приведуть Бистрицького, ось залунає луск копит, і заболочений кур'єр принесе вість із головної кватири про «ізмєну» гетьмана Мазепи.

Що тоді?

Насилу вдавав спокійного, щоб не зрадитися перед світлішим.

Цей ніби брав участь в офіцерській забаві, але в дійсності прошибав Войнаровського своїм зором. «Чого він приїхав? — питався самого себе світліший. — Замість свого дядька? Це ж не одно. Виправдати? Коли Мазепа справді вмирає, то й виправдання не треба. Щось тут не те. Має він якісь затаєні гадки». А вголос питався, що коло гетьмана нового? Як народ, який настрої поміж козаками, чи не помітний вплив «возмутительних універсалів» шведського короля?

Войнаровський відповів уважно й обережно, бо з досвіду знав, що Меншиков хитрун і знавець людської душі,

як кіт, м'який, розніжений, гарний, але не від того кинутися на миш і погратися нею. Мишею бути небезпечно.

— Ще одно діло доручив мені дядько, — почав Войнаровський,

— А саме?

— Рад би він перед смертю закріпити за собою недавно куплені землі в Рильському повіті й дістати дозвіл заселявати їх прийшлими, вільними людьми.

Меншиков здивувався. Чогось такого ніяк не сподівався почути.

— Ваш дядько ще й на смертній постелі про свої маєтки не забуває, — відповів, усміхаючися, ніби добродушно.

— Це вже його гріх, — виправдував гетьмана Войнаровський, — але не будь за ним цього гріха, то й грошей на теперішні великі воєнні видатки не було би.

— Правда, правда. От і недавно привіз нам Максимович дві тисячі червінців від нього. Багатий, але й щедрий ваш дядько. Сподійсь, не оставить свого небожа в убожестві.

Сказавши це, глянув на Войнаровського як на наслідника величезних гетьманових маєтків, а разом із тим прийшло йому на гадку, що того чоловіка не слід тепер із своїх рук пускати. Такої птиці з клітки не випускають.

— Ви втомлені, — звернувся нараз до гостя, — хочете спати?

— Так, хочеться спати, — повторив, не надумуючись, Войнаровський.

— Ось бачите, а я вас вночі розмовою збавляю.

— Розмова з вашою милостю від сну мені дорожча, — відповів, похопившись, Войнаровський. Він усіми способами намагався впевнити князя, що в кареті виспався знамените і загалом ніякої втоми не чує, він же людина молода, в самім розцвіті сил, що ж мають казати старші від нього, що стільки трудів мусять серед теперішньої війни зносити.

— А все ж таки кілька днів побудете між нами, спічнете собі, не пуцу вас, — говорив, стискаючи його за руку, князь Меншиков.

«От і попав!» — погадав собі Войнаровський, і в очах йому почорніло. Почув себе закладником, в'язнем, жертвою на велику справу. Життєвий інстинкт велів рятувати себе.

— Радо б я побув коло такого знаменитого вождя, як світлість ваша, бо знаю, що навчився б багато, але, бачить Бог, годі старого дядька самотним лишати. Якщо він ще жиє — так треба доглянути, як помер — похоронити.

Світліший пильно вдивлявся на заклопотане обличчя гостя, ніби любуючись його тривогою.

— Побачимо, побачимо, як воно буде. На всякий спосіб треба мені відвідати недужого Івана Степановича. Який день маємо нині? Четвер. Знашться, в неділю коло полудня буду у нього в Борзні. Добре?

— Як ваша ласка, князю.

— Поїду, а тепер вам треба на спочинок. Простіть, що не дістанете гідного ложа, але це війна, — війна, ласкавий добродію, що робити? Спокійної вам ночі.

Відпровадив Войнаровського до воріт і доручив німецькому офіцерові відвести його на квартиру.

— Будь ласка, йдіть серединою дороги. Це ще найбезпечніше. Спокійної ночі!

— Добраніч, світліший князю, не турбуйтеся.

А уважайте на місток, він небезпечний! — гукав світліший від воріт.

— Спасибі, не безпокойтеся, добраніч! — відповідав Войнаровський, бредучи по болотнистій вулиці Богом і людьми забутого містечка Городка.

Падав осінній дощ, у воздуху чути було згар і тлінь. Пізня осінь. По ровах повно води, до ровів стікає гноївка, гниє на купах листя. Сумно.